

Bilim Düşünce ve Sanatta

CİZRE

(Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri)

Editör
M. Nesim Doru

İstanbul–2012

Cizre Ulu Camii Kapı Kanatları Ve Ejderli Kapı Tokmaklarının Sanatsal Açıdan İncelenmesi

Sultan Çaçı-Sakarya Üniversitesi

Abstract

Analyzing The Artistic Aspect of Dragon-Head Door Knockers and Door Wings of The Cizre Great Mosque

Cizre which has a rooted history, according to Muslim historians, is considered as the second settlement founded by the sons of Noah after the flood of Noah. Due to its private location, it had hosted many civilizations. Historical monuments, which have survived to the present civilization that lived in these lands, are important evidence that helps to link between past and present lifestyles and cultures of the people living there. Architectural buildings are an important for lighting the period. Cizre Great Mosque is one of these cultural assets. The mosque which has a rectangular plan scheme, although no precise documents we have about the exact construction time of this structure, with spread of İslam in 639 in Cizre, it is considered that the church was probably turned to the mosque. It is known that it had more than one restoration in different periods. Between 1160-1161(AH.555) into it was rebuild by Zengi Atabeg Ebulkasım Mahmoud Sencersah.

Specially designed door wings of Cizre Great Mosque and the pattern of the dragon-hand door knockers on it after 1160-1161, the wooden door wings which damaged in time also known passed a comprehensive overhaul while restoring of the mosque in 1945-1946. Wooden door ornamented with mine which was repaired, located above the door in 1969 equivalent (twin) one of the dragon-head door knockers while attached to the structure, was displaced, dismantled, smuggled abroad by the thieves. It is known that the remaining door knocker, was dismantled by the authorities in order not to face with similar situation. The door knocker was taken under protection first at the Mardin Museum later than 1976 in the Museum of Turkish and Islamic Arts in İstanbul. Door wings like door knockers brought to İstanbul in 1982 and still placed in the in the Museum of the Turkish and Islamic Arts. This piece from 13th century was made of brass and iron and other metals on a wood frame covered with copper plate material. The door design decorated with metal, geometric and floral motifs which were frequently used in Artuklus and Seljuks, is encountered draw attention. Knockers made of casting technique, stylized with dragon and lion head figures, carry the characteristic properties of metal art of medieval Anatolia. Similar dragon-head knockers that are special custom design products, were found only in Tbilisi and exhibited in the Museum of Islamic Art in Berlin. Although the knockers have technical and stylistic similarities, they differ in labor. Turkish Islamic scholar Al-jazari who was born in Cizre is considered the source of inspiration and designer of the great mosque gate. In the book named *Al-Câmi' Beyne'l-İlm ve'l-'Ameli'n-Nâfi fi Sinaâti'l-Hiyel* (useful information and applications in the construction of the machine) written by Al-Jazari in Artuklu palace, the construction of door wings and the knockers with dragon figure was described by drawings. Similarities between the drawings in the book and the design of the door wings in Great Mosque in Cizre, and since these works were

done in the same period confirms the thesis that Al- Jazari was the designer of the door wings. In this study, the characteristic features of Cizre Great Mosque's door wings and knockers was tried to explain considering artistic aspects.

Key Words: Cizre Great Mosque, the Dragon, Door Knockers, Al-Jazari

Giriş

Birçok medeniyete ev sahipliği yapmış Anadolu toprakları, bu toprakların bir parçası olan Cizre köklü bir tarihi geçmişe sahiptir. İslam Tarihçileri Cizre'nin Hz. Nuh Peygamber döneminde gerçekleşen Nuh Tufanı'ndan sonra Hz. Nuh'un oğulları tarafından kurulan ikinci yerleşim yeri olduğunu kabul eder. Coğrafi ve özel konumu itibarıyla tarih boyunca farklı uygarlıkların uğrak yeri olmuştur.¹ Doğal olarak da bu topraklarda yaşayan insanlara ait tarihi ve kültürel izler burayı daha da değerli kılmıştır. İnsanlar, yaşadığı yerlerde dini inançları doğrultusunda gelişen kültürel özellikleri mimari ve sanatta da etkisini göstermiştir. Cizre'de hüküm süren Zengi ve Artuklu devletlerinde de mimari ve sanat alanında dini etkiler kendini göstermiştir. Cizre'deki bu dönemin önemli mimari yapılarından biri de Anadolu Türk mimarisinin güzel bir örneği olan Cizre Ulu Cami'dir.

Yapının ne zaman yapıldığı hakkında kesin bir bilgi olmasa da İslamiyet'in Cizre'ye yayılmasıyla beraber 639 yılında kiliseden camiye çevrildiği tahmin edilir. Zamanla birden fazla tamirat gören yapı 1160–1161(H.555) yılları arasında Cizre Zengi Atabeyi Ebulkasım Mahmud Sencer Şah tarafından temelden yıktırılarak yeniden yaptırılmıştır. Enine gelişen dikdörtgen planlı yapı, Anadolu cami mimarisinin ilk örneklerindendir. Caminin dörtgen minaresi ise 1156 (H.550) yılındaki onarımla beraber yapıya eklenmiş, dörtgen minare onarım görmesine karşın günümüzde orijinal halde kalmış tek bölümdür. Yapıda bulunan birden fazla kitabe, yapı hakkında bilgilenmemizi kolaylaştırır. Bu kitabelerden biri de ahşap kapı üstündeki kitabedir. Camideki diğer önemli bir sanat unsuru da 1160–1161 yılındaki caminin geçirdiği esaslı onarımdan sonra yapıya takıldığı bilinen caminin en büyük ahşap iskeletli kapı kanatları ve kapı tokmaklarıdır.² Yapıdaki en önemli süsleme unsuru olarak konumuzla bağlantılı olan bu ahşap kapı kanatlarının üstündeki madeni süslemeler ve tunçtan yapılmış kapı tokmağıdır. Anadolu Türk maden işçiliğinin adeta temelini oluşturan bir şaheserdir.

Kapı Kanatlarının Geçirdiği Restorasyon Çalışmaları

Cizre Ulu Cami'nin mihrap ekseninde harimden avluya açılan caminin en büyük kapısı, ahşap iskeletli, üstü maden süslemeli bir sanat eseri olup, bölgenin sert karasal iklimi ve dış etkenlerden dolayı zamanla ahşap olan iskelet kısmının çürümmesine yol açmıştır. (Bkz. Resim 1)³ Cizre Ulu Caminin 1945–46 yıllarında kapsamlı onarımla beraber ahşap olan kapı iskeleti değiştirilmeye karar verilmiştir. Çürüyen kapıyı, kuyumcu ve Hatat Kebapçı H.Ahmet Doste oğlu Muhammed Selim Usta denetiminde ve Tenekeci Osman oğlu Ramazan usta tarafından beraberce eski kapıya sadık kalınarak Marangoz İsmail-i Nure'nin yaptığı yeni bir ahşap kapı iskeleti üzerine, çürümüş olan ahşap kapıdan madeni kaplamalar sökülerek yeni kapıya monte edilmiştir.⁴

Cizre Ulu Cami kapı kanatları, kapıya takılı haldeyken 1969 yılında kapı üstünde yer alan eş (ikiz) kapı tokmalardan biri hırsızlar tarafından çalınmıştır. Geriye kalan diğer kapı tokmağının da aynı şekilde benzer bir durumla karşılaşmaması için Cizre Kaymakamlığı ve Cizre Müftülüğü'nce

¹ Mehmet Zahir Ertekin; *Cizre'deki Mimari Eserler*, Yüzyüncü Yıl Üni. Sosyal Bilimler Ens. Sanat Tarihi A.B.D. Yüksek Lisans Tezi, Van, 2005, s.1,7–9; Veysi İnci; *Cizre Mezar Taşları (18.-19.Y.Y.)*, Yüzyüncü Yıl Üni. Sosyal Bilimler Ens. Sanat Tarihi A.B.D. Yüksek Lisans Tezi, Van, 2008, s.13

² Abdullah Yaşın; *Bütün Yönleriyle Cizre*, Ankara, 1983, s.37–39.

³ Türk-İslam Eserleri Müzesinde Cizre Ulu Cami için ayrılmış teşhir salonundaki ahşap kapı kanatlarının sergilendiği duvarın sağında panoya takılmış fotoğraf 1945–46 yıllarından önce çekilmiş görüntüsüdür. Bu görüntü Resim 1' de verilmiştir.

⁴ Abdullah Yaşın; *a.g.e.*, s.39

kapıdaki tokmak kapı üstünden sökülerek belirli bir süre Mardin Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Kapı tokmağı daha sonra 1976 yılında İstanbul Türk-İslam Eserleri Müzesi'ne nakledilmiştir.¹

Resim 1: Kapının 1946 yılındaki Restorasyondan önceki fotoğrafı

Kapı kanatları ise Cizre'de kalmıştır. Daha sonra İstanbul'da açılan Anadolu Medeniyetleri Sergisi için İstanbul Türk-İslam Eserleri Müzesi Müdürlüğünce eser, Mardin Müzesi'nden istenmiştir. Mardin Müzesi'nin ise 04.06.1982 gün ve 395/143 sayılı resmi yazısıyla, eseri Cizre yetkililerinden istemesi üzerine Cizre Müftülüğü 10.06.1982 günü kapı kanatlarını sergiye koyulması için eseri İstanbul'a göndermiştir.² Anlaşıldığı kadarıyla bu eser bu tarihten sonra kapı tokmağıyla beraber günümüze kadar İstanbul Türk-İslam Eserleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

Kapı Kanatları ve Tokmaklarının Karakteristik Özellikleri

Cizre Ulu Cami kapı kanatları ve üstünde bulunan bir kapı tokmağıyla beraber günümüzde İstanbul Türk-İslam Eserleri Müzesi'nde kendisi için ayrılmış teşhir salonunda sergilenmektedir. (Bkz. Resim 2) Teşhir salonunda kapının bulunduğu alan, kapının getirildiği Cizre Ulu Cami mimarisine göre yapılmış, mimari yapıya uyumlu bir atmosfer verilmeye çalışılmıştır. Teşhir salonunun duvarlarında Cizre Ulu Camii ve eserle ilgili çeşitli bilgi ve görsel öğelere yer verilmiştir. Kapı kanatları Türk-İslam Eserleri Müzesi'ne getirildikten sonra tekrar bir restorasyondan geçirildiği anlaşılmaktadır.³ Kapı kanatları ve tokmaklar araştırmacılar tarafından tarihlendirme konusunda 12. Yüzyıl sonu veya 13. Yüzyıl başlarında yapılmış olabileceği kabul görülür.⁴ Kapıdaki madeni

¹ Türk –İslam Eserleri Müzesi Kataloğu, Akbank Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002, s.99 ;Abdullah Yaşın; *a.g.e.*, s.41; Ülker Erginsoy; “Anadolu Selçuklu Maden Sanatı”, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara,1978, s.167

² Abdullah Yaşın; *a.g.e.*, s.39; Nazan Tapan Ölçer; “Anadolu Medeniyetleri Sergisinde Selçuklu Dönemi Sanatı”, *T.C.,Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü V. Kazı Sonuçları Toplantısı*, İstanbul, 1983, s.34

³ Kapının Restorasyondan geçtiğini Nazan Tapan Ölçer’de değinmektedir.(Bkz. Nazan Tapan Ölçer; *a.g.m.*, s.34)

⁴ Z.Kenan Bilici; “Cizre Ulu Camisi Kapı Tokmaklarının İkonografik ve Kronolojik Değeri Üzerine Bir Etüt”, *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal’a Armağan*, Ankara,1993, s.75

süslemeler ve kapı tokmakları Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Diyarbakır veya Mardin’de ki bir atölyede yapıldığı düşünülür.¹

Resim 2: Cizre Ulu Cami kapı kanatları ve tokmağı
(Foto: Sultan ÇAÇA)

İstanbul Türk-İslam Eserleri Müzesi’ndeki 13. Yüzyıl başlarına tarihlendirilen 4282 Envanter numaralı Cizre Ulu Cami çift kanatlı ahşap kapısı, ebat olarak her bir kanat; 300 x 112 cm. dir. Bütün olarak kapı, 300 x 224 cm. ölçülerinden oluşmaktadır. Ahşap iskelet üzerine ilk olarak dövme bakır bir levha, süslemelerin olduğu alana monte edilmiş, kaplanan bakır levhadan sonra pirinç çubuk ve lamalardan oluşan metal malzemeler demir mıhlarla kapıya çakılmıştır.² Kapı üstündeki metal madenlerle oluşturulmuş süslemeler üslup olarak Artuklu ve Selçuklu sanatında kullanılan geometriksel motiflerin güzel bir örneğini teşkil eder.

Kapı üstündeki kompozisyonda, kapının dış kenarlarında bordür (kenar suyu) şeklinde kapı yüzeyini dıştan çevreleyen yonca yaprağı motifinden oluşan şekil görülür.³ (Bkz. Resim 3) Yonca motifini döküm tekniğiyle yapılmış pirinç madeninden çubuklar, şekli oluşturmuştur. Ortaya çıkan yonca motifin dörtkenarını küçük demir çivilerle çubuklar sabitlenmiş, motifin tam ortasından ve motifin dış kenarındaki boş alanlara da çakılmış dört yuvarlak başlı büyük demir çiviyle bordür tamamlanmıştır.

Kapıyı saran bordürden sonra kapının her iki kanadında da aynı şekilde tasarlanmış kompozisyonda, bakır çubuklarla çerçeve içine alınmış kompozisyonda; alt alta üç madalyon ve bu tam üç madalyonun aralarına dört yarım madalyonla desen tamamlandığı görülür. Madalyonların oluşturduğu bu kompozisyonun sınırlanılmadığı görülmektedir. Bu da sonsuzluk anlamını taşımaktadır. Her madalyonun tam ortasında on iki kollu bir yıldız yer almıştır. Bu yıldızların içi rumi ve ortabağ motiflerinden oluşan kompozisyon, ajur (delik işi) tekniğiyle metala işlenmiştir. Bu yıldız formundaki şekle paralel olarak gelişen metal çubukların oluşturduğu geometriksel şekillerin içinde 6

¹ Oktay Belli; “Mardin’de Geleneksel Üretim Yapan Bakır ve Bronz Atölyeleri”,1. *Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi yayınları No: 6, İstanbul, 2006, s.187

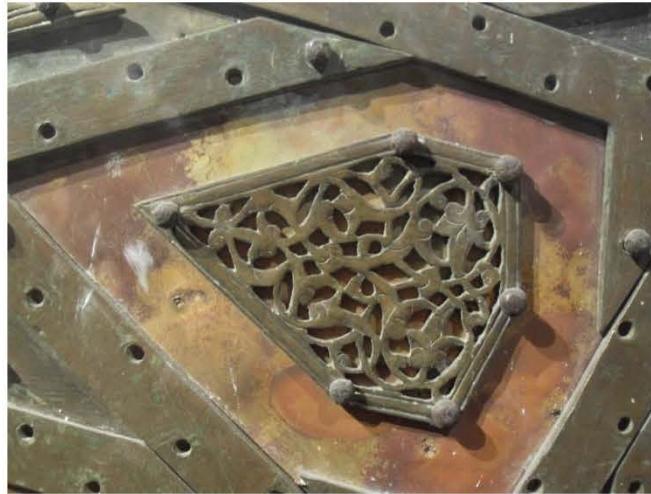
² Türk –İslam Eserleri Müzesi Kataloğu, Akbank Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002, s.97; Mehmet Zahir Ertekin; *a.g.e.*, s.115

³ Orhan Tuncer; “Cizre Ulu Cami ve Medresesi”, *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, S.III.,Ankara, 1981, s.104

kenarlı metal plaka üzerinde yine rumi ve ortabağ motifinden bir kompozisyon aynı teknikle işlendiği görülür. (Bkz. Resim 4) Kapı üstünde işlenmiş bütün geometrik şekiller simetrik olanlar aynı ebatlarda kusursuz bir işçilik görülür. Kapı kanatlarındaki ajur tekniğinin kullanılmış olduğu kompozisyonlarda, motifleri ön plana çıkartmak için zemin kızılımsı bir renkle boyanmıştır. Kompozisyonu oluşturan bütün madenler genel olarak büyük ve küçük yuvarlak başlı ‘mih’ denilen demir çivilerle tutturulduğu görülür. Kapının alt bölümünde bazı parçaların bilinmeyen sebeplerden dolayı düştüğü görülür. Düşen bu madeni parçaların bazıları müzede eserin hemen sağındaki bir pano içerisinde sergilenmektedir.

Resim 3: Cizre Ulu Cami kapı kanatlarındaki yonca motifli bordürden ayrıntı
(Foto: Sultan ÇAÇA)

Resim 4: Cizre Ulu Cami kapı kanatlarındaki desenden ayrıntı
(Foto: Sultan ÇAÇA)

Kapının üst bölümünde yer alan yonca motifli bordürün hemen altında metal çubuklarla çerçeve içine alınmış, her iki kapı kanadında Arapça olarak süslü hatlı kitabe, tunç madeninden kabartma tekniğiyle yapılmıştır.

Kapı üstündeki kitabeyi ilk okuyanlardan Cizre Ulu Cami imamı Ali Malgir tarafından okunduğu bilinir. Kitabede şunlar yazılıdır: “*Azze li mevlâna es sultan el melik e.....r.* Ebul Kasım Mahmud Sencer Şah ” (Bizim büyüğümüz Ebul Kasım Mahmud Sencer Şah’a Allah kuvvet versin.).¹ Kitabede geçen isim kim olduğu hakkında Abdullah Yaşın Bütün Yönleriyle Cizre adlı eserinde bu kişinin 1159–1170 yıllarında hüküm sürmüş Zengi Atabeylerinden Kutbeddin Mevdut Han’ın 1160–1170 (H.555) vekâleten görevini devrettiği yeğeni İbnu Gazi Ebul Kasım Mahmud Sencer Şah olabileceğini vurgulamaktadır.²

İstanbul Türk-İslam Eserleri müzesindeki kapı kanatlarının bir parçası olan ve en az bu kapı kanatları kadar değerli kapı üstündeki meşhur ejder ve aslan figürlü kapı tokmakları, her iki kapı kanatları üstünde, birer tokmak olmak üzere iki tokmak olarak tasarlanmıştır. Kapı kanatlarını üstten birinci madalyonun ve onun altında yer alan ikinci madalyonun birleştiği yerde birer delik açılarak kapıya takılmışlardır.

Günümüzde bu kapı tokmaklarından, kapı üstünde duran yalnız bir tokmak bulunmaktadır. İstanbul Türk-İslam Eseleri Müzesinde 3749 Envanter numaralı bu tokmağın, diğer eşi ise 1969 yılında hırsızlar tarafından çalınarak yurt dışına kaçırılmıştır. Günümüzde bu tokmağın Danimarka Kopenhag David Koleksiyonu’nda olduğu bilinir. Koleksiyon numarası 38/1973’tür. Hırsızlar tarafından kapıdan sökülürken ejderlerin boyun kısmından aslan başı figürün birleştiği yerden tamamıyla çıkarılamayınca mil kısmından koparılmış. Böylece aslan başı şu an kapı üstünde durmaktadır.³ (Bkz. Resim 5)

**Resim 5: Cizre Ulu Cami Ejderli Kapı Tokmağından geriye kalan aslan başı
(Foto: Sultan ÇAÇA)**

Anadolu kültürünün bir parçası olan bu sanat eserinin, 1983 yılında İstanbul’da açılan Anadolu Medeniyetleri sergisine Danimarka Kopenhag David Koleksiyonu’nda bulunan çalınmış Cizre Ulu Camii kapı tokmağı; sadece sergilenmek için sergiyi açan yetkililerce eser istenmişse de sergiye gönderilmek istenmemiş, mazeret olarak eserin zedelenebileceği öne sürülmüştür.⁴

¹ Kitabedeki son cümle yazılar tahribata uğradığından tam olarak okunamamıştır, kitabeyi okuyan Ali Malgir’e göre bu okunamayan yer’eddur’ olabileceği tahmin edilmiştir.(Bkz. Orhan Tuncer; a.g.m., s. 104)

² Abdullah Yaşın; a.g.e., s.10–12

³ Ülker Erginsoy; a.g.m., s.167

⁴ Nazan Tapan Ölçer; a.g.m., s.34-35

Çalınan kapı tokmağı ve şuan kapı üstünde duran ejderli kapı tokmağı bir çift olarak tasarlanmıştır. Bu kapı tokmakları ejderlerin uzunlukları 27 cm. genişlikleri 24 cm. kalınlıkları ise yaklaşık 3 cm. ebatlarındadır.(Bkz. Resim 6) Ejderler birbirine sırtlarını dönmüş ellerini (ön ayaklarını) birbirine dayamış, gövde kısımları düğümlü, kuyruk kısımlarının uçları birbirine dolanmış. Dolanan kuyruk kısımları sivri kulaklı, sivri gagalı, yuvarlak gözlü, kartal başıyla tamamlanmıştır. Boyun kısımlarında bir mil ile stilize aslan başından geçerek birleşmiştir. Simetrik olarak tasarlanmış ejderlerin başları, sivri kulaklı, badem gözlü, gözlerin üstünden kulak arkasına kadar dolanan kaş çizgisinden sonra kulak arkasından çıkan damla şeklini almış yeleleri aşağıya doğru sarkılmış ve ağızları açık kanatlarını ısıtır şeklindeki görüntülenmiştir. Burun kısımları yukarıya doğru kıvrılarak tilki burnunu anımsatmaktadır. Boyun kısımları ve düğümlü gövdelerinden kuyruklarına kadar kazıma tekniğiyle balık pulu veya yılan derisi görünümü verilmiştir.

**Resim 6: Cizre Ulu Cami Ejderli Kapı Tokmağı
(Foto: Sultan ÇAÇA)**

Ejder figürlerinin tam ortasında stilize edilmiş aslan başı ise, 9 x 6 cm. ölçülerindedir. Tokmağı kapıyla birleştiren aslan başıyla birleşik kapının arkasından çıkan çatal görünümündeki çivi ise 23 cm. ebatlarındadır. Bu aslan başı, badem gözlü, kaş çizgisiyle birleşen yassı büyük burnu, dolgun yanaklı, sivri kulaklıdır. Aslanın yelesine ise kazıma tekniğiyle tüy hissi verilmeye çalışılmıştır.¹

Kapı kanatlarındaki desende özellikle hayvansal kökenli olarak kabul edilen rumi² motifinin ağırlıkta kullanılmış olması kapı tokmaklarındaki stilize ejder ve aslan başı figürleriyle bir uyum sağlanmaya çalışıldığı düşünülür.

Genelde aslanpençeli, kuyruğu yılanı anımsatan kanatlı bir hayvan olarak stilize edilmiş olan ejder, Çin mitolojisinden çıktığı düşünülür. Birçok kültür tarafından benimsenmiş ve her kültürün sanatsal bezemelerinde değişik anlamlar taşıdığı görülür. Çinliler bu efsanevi yaratığa Lung, Araplar

¹ Abdullah Yaşın; *a.g.e.*, s 41.

² Anadolu mimari ve el sanatlarında sıkça kullanılan rumi motifi bitkisel motiften çok stilize hayvanları anımsattığından dolayı hayvansal kökenli olduğu kabul edilir. Gülsen Baş, Doktora Tezinde rumi motifi ile ilgili olarak 'rumi' kelime olarak Anadolu'ya ait bir anlam taşıdığına değindikten sonra genelde kuş gagası, yarım palmet, bezelye ya da fasulye yaprağı şeklinde açıklamaların yanı sıra fantastik bir yaratık olan ejder protipine dayandığından bahsetmektedir. Bkz. Gülsen Baş; *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, Yüzüncü Yıl Üni. Sosyal Bilimler Ens. Sanat Tarihi A.B.D. Doktora Tezi, Van, 2006, s.306

Tanin, İranlılar Ejderha, Türkler de Evren adını vermiştir. Orta Asya Türklerinin dini Şamanizm inancına göre Ejder; hava ve suların hâkimi olmasının yanı sıra büyülenerek hazineyi beklemekle görevlendirilen güzel bir prensesi simgelediği de düşünülür. Eski Mezopotamya’da hükümdarlık simgesi olduğu gibi başka bir inanışa göre de ay ve karanlık simgesi olarak da ifade edilmiştir. İslam sanatında da sık olarak kullanılan ejder figürü özellikle Selçuklu ve Artuklu sanatında önemli bir yere sahiptir. Artuklular bu efsanevi yaratığı benimsemiş sikkelerinde ve kapı tokmaklarında ejder figürünü kullanmışlar. Farklı bir inanışa göre stilize edilmiş ejderler, kötü ruhları ürkütüp kaçırdığını ve kapı eşiğini geçmelerini önlediği düşünülür.¹ Aslan ise taşıdığı simgesel anlam olarak genellikle koruyucu bir anlam taşıdığı görülür. Eski Mezopotamya kültüründe güneş simgesi olarak görülmenin yanı sıra gökyüzü kapısının koruyucusu olarak da görülmüştür. İslam döneminde de güneş simgesi anlamını korumuş, Anadolu Selçukluları ise mimaride sıkça kullanarak aslanın zararlı güçlere karşı koruyucu bir güç unsuru olarak dış cephe veya giriş kapılarına yerleştirilmiştir.²

Cizre Ulu Cami kapı tokmakları taşıdığı sembolik anlamlar hakkında Şenay Alsan, Aslanın hâkimiyet, güç, aydınlık veya güneş, sembolü olarak kullanıldığı, ejderlerin kuyruğundaki kartal başları da benzer anlamları taşıdığını, ejderin ise, ay ve karanlık sembolü olarak kullanıldığı, böylece zıt prensipler bir arada verilmeye çalışıldığını vurgular.³

Ejderli Kapı Tokmaklarının Dünya’daki Benzerleri

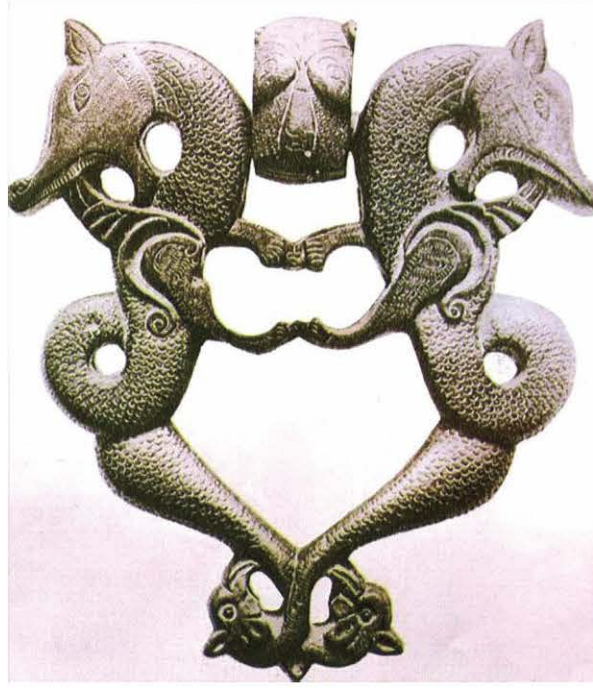
Cizre Ulu Camii tokmaklarına benzeyen bir kapı tokmağı Tiflis’te bulunmuş ve günümüzde Berlin İslam Sanatları Müzesi’nde bulunan 1.2242 Envanter numaralı eserdir. Bu eser Cizre Ulu Camii ejderli tokmaklarına eş denilecek kadar benzemektedir. (Bkz. resim 7) Hemen hemen aynı ölçülere sahip tunç madeninden yapılmış kapı tokmağı, Cizre örneğiyle bu kadar benzerlikte olması bu eserin aynı bölgede 12–13. Yüzyılda yapılmış Artuklu maden sanatının bir parçası olabileceği düşünülür. Uygulanan teknik bakımından aynı olup,⁴ ejderlerin üzerine uygulanan kazıma tekniğinde ise ufak tefek farklılıklar görülür. Bu farklılıklar yılan pulu biçimindeki yapılmış işçilikte, pullar daha sık ve pulların başları nokta görünümünde olması, ayrıca kanat kısımlarında Cizre ejderlerinden daha belirgin olarak kabartmaya benzer şekillerin olmasıdır. Bir diğer değişiklik ise stilize aslan başındaki değişikliklerdir. Gözler daha yuvarlak hatlarla yapılmış, yanak kısmı Cizre’dekinin tersine zayıf gösterilmiştir. Ağız kısmı kapalı bir görünümündedir. Bu saydığımız değişiklikler dışında eserlerin arasında herhangi bir fark yoktur.

¹ H.Hilal Büyükcanga (Eren); *Anadolu Selçuklu Seramiklerinde Figürlerin Dili ve Resim Eğitimi Açısından İncelenmesi*, Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Ens. Resim İş Öğretmenliği B.D., Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006, s.32; Özlem Salman; “Türk Sanatının Gerçekdışı Varlık Motifleri”, *İlgi Dergisi* S. 92 İstanbul, 1998, s.9-12; Almut Von Gladiß; “İslam Metal İşlemciliği”, *İslam Sanatı ve Mimarisi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2007 s.202; Şenay Alsan; *Türk Mimari Süsleme Sanatlarında Mitolojik Kaynaklı Hayvan Figürleri (Orta Asya’dan Selçuklu’ya)*, Marmara Üni. Türkiyat Araştırmaları Ens. Türk Sanatı A.B.D., Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s.58,64,65,125

² Ali Uzay Peker; *Anadolu Selçukluları’nın Anıtsal Mimarisi Üzerine Kozmoloji Temelli Bir Anlam Araştırması*, İstanbul Teknik Üni. Sosyal Bilimler Ens. Doktora Tezi, İstanbul, 1996, s.34,35

³ Şenay Alsan; a.g.e., s.124

⁴ Z.Kenan Bilici; *A.g.m.*, s.76; Ufuk Arıç Baş; “Kökeni Orta Asya’da Bulduğumuz Sanat Eserleri: Kapı Tokmakları”, *Sanatsal Mozaik Dergisi*, İstanbul, 1996, S. 15, s.49,56; Oktay Belli; a.g.m., s.187

**Resim 7: Berlin İslam Sanatları Müzesi'ndeki Ejderli Kapı Tokmağı
(Ufuk ARIĞ BAŞ' tan)**

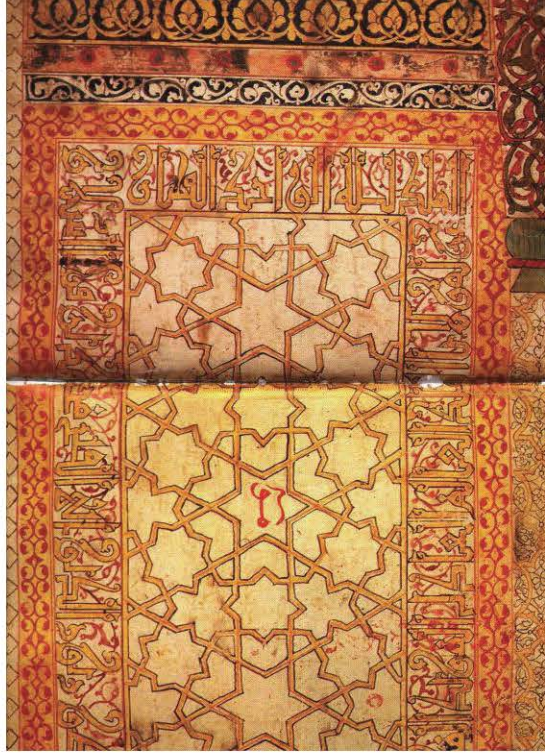
Kitab-ül Hiye'l'deki Kapı ve Tokmak Tasarımları

Cizre Ulu Camii kapı kanatları ve üstünde yer alan çift kapı tokmakları, Türk-İslam Âlimi El-Cezerî¹ tarafından tasarlandığı düşünülmektedir. Yapılan araştırmalar bunu doğrular niteliktedir. El Cezerî 1205–6 yıllarında Artuklu Sarayı'nda kaleme aldığı *El-Câmi' Beyne'l-İlm ve'l-'Ameli'n-Nâfi fi Sinaâti'l-Hiyel* (Makine Yapımında Yararlı Bilgiler ve Uygulamalar). Adlı bu eser, *Kitab-ül Hiye'l* olarak da bilinir. Birçok buluşun ayrıntılı anlatımının yanı sıra şekil ve tasvirlerle desteklenmesi kimsenin o güne kadar düşünemediğini ortaya koyması açısından önemlidir. Bu eser, otomatik aletlerin de temelini oluşturmuştur. Bu eserin en eski nüshalarından olan Türkiye'deki, TSKM., III. Ahmet, nr. 3472'de kayıtlı nüshada birçok otomatik buluşun yanı sıra Artuklu sarayı için tasarlanmış bir kapı ile ejder ve aslan figürlü kapı tokmağı çizimleriyle beraber eserde yer almıştır. El Cezerî kapının yapılma aşamaların bazı bölümlerinin nasıl yapılacağını anlatırken eseri tam ayrıntıya girmeden, eseri yapan ustanın marifetine bıraktığını söyler.² Eserindeki kapı, dört metre uzunluğunda

¹ Cizre'de doğduğundan dolayı Kısaca El Cezeri ya da Ebuliz El Cezeri olarak adlandırılan bilim adamı, gerçek ismi İsmail olup lakabı Ebuliz babasının adı Razzaz'dır. Zamanında yaptığı icatlardan dolayı zamanın güzeli anlamına gelen Bediuzzaman olarak da anılmıştır. El Cezeri, 1153 (H.548) de Cizre'de doğduğu daha sonra Artuklu hükümdarlarından Fahreddin Kara Arslan (1144–1167) ve oğlu Nureddin Muhammed (1167–1185) ve torunlarından Kutbeddin II. Sökmenle (1185–1200) ile kardeşi Nasreddin Mahmud (1200–1222) dönemlerinde yaklaşık 25 yıl Artuklu Sarayında sarayın Baş Mühendisi olarak çalıştığı bilinir. Artuklu hükümdarının isteği üzerine 1205 yılında yazdığı *El-Câmi' Beyne'l- İlm ve'Ameli'n Nâfi fi Sinaâti'l Hiyel* (Makine Yapımında Yararlı Bilgiler ve Uygulamalar) adlı eserle dünyada herkesin hayranlığını kazanmıştır. Cezeri'nin tek kitabı olan bu eser 6 bölümden oluşur. Kitapta çeşitli aletlerle tasarımların yer aldığı Arapça olarak yazılan eser, yazılar, tüm şekil ve tasvirler fizikçi El Cezerî tarafından yapılmıştır. Günümüzde dünyanın birçok müzesinde bu eser örnek alınarak maket ve çeşitli uygulamalar yapılmaya çalışılmaktadır. Dünya'da toplam 16 nüshası olduğu bilinen eser bunlardan 5 âdeti Türkiye'dedir. Dördü TSMK'de biri Süleymaniye kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu nüshalardan en eski tarihli olanı TSMK'deki III. Ahmet, nr 3472 de kayıtlı 1206 tarihli el yazmalı eserdir. Hayatı hakkında yazmış olduğu dünyaca ünlü tek eseri olan Kitab-ül Hiye'l'deki ön sözünden anlatılanların dışından hakkında ne yazık ki elimizde hiçbir bilgi yoktur. Ömrünün son yıllarında memleketi Cizre'ye döndüğü ve burada 1233 yılında vefat ettiği ileri sürülür. (Abdullah Yaşın; a.g.e., s.123–130; Mehmet Emin Özmen; *Anadolu Selçuklularının Artuklular ile ilişkileri*, Selçuk Üni. Sosyal bilimler Ens. Tarih A.B.D. Yüksek Lisans Tezi Konya, 2007, s 62–63; Oktay Aslanapa-N.Peruzat Altınay; “Artuklu Sarayında Bir Mühendis: Cezerî”, *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu*, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak, 2010, s.549,556–558

² Gülsen Baş; a.g.e., s.288–289; Yavuz Unat; “ El-Cezerî'nin, Makine Yapımında Yararlı Bilgiler ve Uygulamalar Adlı Eseri”, *Türkler*, Cilt 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 574; Yavuz Unat; “Artuklular Dönemi'nde Bir Türk

ve bir buçuk metre genişliğindedir. İki kanatlı kapı dökme pirinçten yapılmıştır. *Kitab-ül Hiyel*'de sadece bir kanadın tasvirine yer verilmiştir. (Bkz. Resim 8) Kapı deseninde, kapı kanadının tam ortası kafes tekniğinde yıldızlardan oluşan geometrik düzen yer alır. Bu bölümü çevreleyen araları helezoni dalların üzeri rumi motifleriyle doldurulmuş oklu kufi yazılı geniş bir bordür görülür. Hat yazısının bulunduğu kuşağı, daha dar rumi motifinden basit kompozisyonlu bir bordür yerleştirilmiştir. Deseninin sadece üst kısmında ikisi dar biri geniş üç bordür yer alır. Desenin dış kenarında tek tarafta olmak üzere bordür şeklinde, ters görünümlü vazodan çıkan hatalar ve geometrik şekillerin oluşturduğu kompozisyon yer alır. Vazonun, üstüne yerleştirildiği sütun şeklindeki rumili kompozisyonla desen tamamlanmıştır¹

**Resim 8: El Cezeri'nin Eserindeki kapı deseni
(Yavuz UNAT' tan)**

El Cezeri'nin Artuklu sarayı için tasarladığı kapıya ait kapı tokmağının tasvirinde ise ortada aslan başı ile sağında ve solunda aslana doğru ağızlarını açmış, aslanı yutacakmış gibi tasvir edilmiş ejderler bulunmaktadır. Sivri kulaklı Ejderler, gövde kısımlarından birer düğümlü olup kuyruk kısımlarının uçlarına doğru birbirine dolanmış vaziyettedir. Ortada yer alan aslan başı ise sivri kulaklı, yuvarlak gözlü, dolgun yanaklı, yele tüyleri belirgin olarak tasvir edilmiştir. (Bkz. Resim 9)

Mühendis: Cezeri'' 1. *Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi yayınları No: 6, İstanbul, 2006, s. 223,237; Oktay Aslanapa-N.Peruzat Altınay; *a.g.e.*, s.556-558

¹ Candan Nemlioğlu; "El-Cezeri'nin 'El-Cami' Beyne'l-İlmi ve'l-Ameli'n Nafi fi Sina'at'l-Hiyel' Adlı Kitabının Türkiye'deki Nüshalardan İkinin Sanatsal Değeri", *I. Uluslar arası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, C.II, Mardin, 2007, s.52-54

**Resim 9: El Cezeri'nin Eserindeki Kapı Tokmağı Tasviri
(El Cezeri'den)**

El Cezeri'nin eserinde yer alan kapı kanadı ve kapı tokmağı deseni ve bu desenle ilgili eserde anlatılan teknik ve yapılış aşamaları Cizre Ulu Camii kapı kanatları ve tokmağıyla benzer özellikler taşıdığı açıkça görülmektedir. Eserdeki bu tasarım Cizre Ulu Camisi için yapılmamış olsa da, eserlerin vücuda getirme tarihlerindeki uyum, Cizre Ulu Cami kapı kanatları ve tokmağının El Cezeri tarafından bu eser örnek alınarak yapıldığı düşünülür.

Sonuç

Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkler, İslamiyet'i benimsemeleriyle beraber, farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış Anadolu topraklarına çok kısa bir sürede uyum sağlamışlardır. Kısa bir süre zarfında kendilerine has zengin bir kültür oluşturmuşlardır. Hükümdarların sanat ve sanatçıya önem vermesi, dünyaca tanınan sanatçı ve âlimlerin yetişmesine zemin hazırlamıştır. Mimari alanda ve sanatta İslami değerler ön plana çıkmış, özellikle cami mimarisi üzerinde durulduğu görülür. Araştırmamızda ele aldığımız Cizre Ulu Cami kapısı, bu dönemi gözler önüne seren güzel bir örnektir.

Cizre Ulu Cami kapısının sanatsal özellikleri 13. yüzyıl Anadolu Türk sanatının ne derece ileri bir düzeyde olduğunu gösterir. Kapı kanatlarının ihtişamlı bir büyüklükte ve ince bir işçilikle yapılması, inamış gereği camilerin en önemli mimari yapı olduğunu gösterir. Kapının birden fazla teknikte yapılmış olması, buna paralel olarak birden fazla madenin kullanılması ile desende görülen farklı motiflerden oluşan zengin kompozisyonlar ve itinalı bir işçilik, eseri değerli kılan özellikler olmuştur. Saydıklarımızın yanı sıra eserdeki kitabenin hükümdara atıftaki sözlerden, dönemin hükümdarı sanatı desteklediği anlaşılabılır. Ayrıca kapı tokmaklarında güç simgesi hayvan figürlerinin yer alması özellikle Artuklu ve Selçuklu sanatında sıkça karşılaşılan simgesel unsurlardır. Eserin karakteristik özellikleri açısından 12.ve 13. yüzyıl Anadolu sanatının karakteristik özellikleri taşıması, eseri daha da değerli kılmıştır. Kapı tokmaklarındaki simetrik olarak yapılmış ejder figürleri eseri farklı kılan bir özellik olarak görülebilir. Atalarımızdan miras kalan bu eşsiz eserin zamanında koruma altına alınmayarak tahrip olması ve bazı parçalarının yurt dışına kaçırılması son derece üzücü bir durumdur. Gayemiz odur ki başka sanat eserlerimiz, aynı duruma düşmeden gerekli önlemlerin zamanında alınmasıdır.

Öneriler

- Kapı kanatları tokmağıyla beraber Cizre veya Cizre'ye yakın olan Mardin'deki bir müzeye konulması, Cizre Ulu Camii'ni ziyaret edecek ziyaretçilere yapıyı ve eseri yerinde görme olanağı sağlayacağı gibi bölge turizminin canlanmasına da katkı sağlayacaktır.
- Yurt dışına kaçırılan kapı tokmağının bir an önce yetkililerin devreye girerek geri getirilmesinin sağlanması
- Araştırmacıların eser hakkında araştırma yaparken mümkün oldukça birincil kaynaklardan faydalanarak doğru bilgilerin verilmesine dikkat etmesi son derece önemlidir. Çünkü yapılan araştırmaların çoğu ne yazık ki yüzeysel ve yanlış alıntılardan ibaret olması aynı hataların devam etmesine neden oluyor.
- Yörede bulunan cami ve diğer tarihi yapıların aslına uygun olarak restore edilmesi ve bölgeye mal olmuş tarihi sembollerin yeni yapıların dekorasyonunda yeniden hayat bulmasının yolu açılmalı, bu sembollerin kullanılmasına teşvik edilmeli.

Kaynakça

- ALSAN, Şenay; *Türk Mimari Süsleme Sanatlarında Mitolojik Kaynaklı Hayvan Figürleri (Orta Asya'dan Selçuklu'ya)*, Marmara Üni. Türkiyat Araştırmaları Ens. Türk Sanatı A.B.D., Doktora Tezi İstanbul, 2005
- ARIĞ BAŞ, Ufuk; "Kökeni Orta Asya'da Bulduğumuz Sanat Eserleri: Kapı Tokmakları", *Sanatsal Mozaik Dergisi*, İstanbul, 1996, S. 15, s.48-62
- ASLANAPA, Oktay-N. Peruzat ALTINAY; "Artuklu Sarayında Bir Mühendis: Cezerî", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu*, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak, 2010, s.547-560
- BAŞ, Gülsen; *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, Yüzüncü Yıl Üni. Sosyal Bilimler Ens. Sanat Tarihi A.B.D. Doktora Tezi, Van, 2006
- Bedi üz-Zaman Ebû'l-'İz İsmail b. ar-Rezzâz El-CEZERÎ; *Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap*, Tıpkı Basım, Kültür Bakanlığı Yayınları 1207, Bilim ve Teknoloji Dizisi 2, Ankara, 1990. TSMK. Ahmet III. 3472
- BELLİ, Oktay; "Mardin'de Geleneksel Üretim Yapan Bakır ve Bronz Atölyeleri", 1. *Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi yayınları No:6, İstanbul, 2006, s.183 -210
- BİLİCİ, Z. Kenan; "Cizre Ulu Camisi Kapı Tokmaklarının İkonografik ve Kronolojik Değeri Üzerine Bir Etüt", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar*, Güner İnal'a Armağan, Ankara, 1993, s.73-86
- BÜYÜKÇANGA, H. Hilal (Eren); *Anadolu Selçuklu Seramiklerinde Figürlerin Dili ve Resim Eğitimi Açısından İncelenmesi*, Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Ens. Resim İş Öğretmenliği B.D., Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006
- ERGİNSOY, Ülker; "Anadolu Selçuklu Maden Sanatı", *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1978, s.153-178
- ERTEKİN, Mehmet Zahir; *Cizre'deki Mimari Eserler*, Yüzüncü Yıl Üni. Sosyal Bilimler Ens. Sanat Tarihi A.B.D. Yüksek Lisans Tezi, Van, 2005
- GLADİB, Almut Von; "İslam Metal İşlemciliği", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2007, s.202-206
- İNCİ, Veysi; *Cizre Mezar Taşları (18.-19.Y.Y.)*, Yüzüncü Yıl Üni. Sosyal Bilimler Ens. Sanat Tarihi A.B.D. Yüksek Lisans Tezi, Van, 2008

NEMLİOĞLU, Candan; “El-Cezeri’nin ‘El-Cami’beyne’l-İlmi ve’l-Ameli’n Nafi fî Sina’atı’l-Hiyel’ Adlı Kitabının Türkiye’deki Nüshalardan İkisinin Sanatsal Değeri”, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, C.II, Mardin, 2007, s.33–58

ÖZMEN, Mehmet Emin; *Anadolu Selçuklularının Artuklular ile İlişkileri*, Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Ens. Tarih A.B.D. Yüksek Lisans Tezi Konya, 2007

SALMAN, Özlem; “Türk Sanatının Gerçekdışı Varlık Motifleri”, *İlgi Dergisi* S. 92 İstanbul, 1998, s.8–12

TAPAN ÖLÇER, Nazan; “Anadolu Medeniyetleri Sergisinde Selçuklu Dönemi Sanatı”, *T.C., Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü V. Kazı Sonuçları Toplantısı*, İstanbul, 1983, s.33-36

TUNCER, Orhan; “Cizre Ulu Cami ve Medresesi”, *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, S.III., Ankara, 1981, s.95-136

Türk-İslam Eserleri Müzesi Kataloğu, Akbank Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002

UNAT, Yavuz; “El-Cezerî’nin, Makine Yapımında Yararlı Bilgiler ve Uygulamalar Adlı Eseri”, *Türkler*, Cilt 7, Yeni Türkiye Yayınları Ankara, 2002, s.569–575

UNAT, Yavuz; “Artuklular Dönemi’nde Bir Türk Mühendis: Cezeri” *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi yayınları No: 6, İstanbul, 2006, s. 221–238

UZAY PEKER, Ali; *Anadolu Selçukluları’nın Anıtsal Mimarisi Üzerine Kozmoloji Temelli Bir Anlam Araştırması*, İstanbul Teknik Üni. Sosyal Bilimler Ens. Doktora Tezi, İstanbul, 1996

YAŞIN, Abdullah; *Bütün Yönleriyle Cizre*. Ankara, 1983